

Reconceptualizing Revelation in Nathan Söderblom's Science of Religion

Ghorban Elmi¹ , Niloufar Salmani² , Behzad Hamidieh³

Submitted: 2024.10.27

Accepted: 2026.06.08

Abstract

This study addresses the question of how Nathan Söderblom—a prominent historian and phenomenologist of religion—interpreted revelation within religion. While Western scholarship has previously examined Söderblom's position on revelation, the present research distinguishes itself through its comprehensiveness and its critical engagement with divergent scholarly interpretations. The study is organized around several axes: the relationship between revelation and religion in Söderblom's science of religion, the origin of revelation, the types of revelation, and its continuity throughout history. Together, these axes yield a comprehensive account of revelation in his science of religion. The paper concludes that Söderblom's interpretation of revelation, though grounded in a Christian framework—particularly in its claims regarding the centrality of revelation in religion, the origin of revelation, and divine self-disclosure in Jesus—nonetheless contains innovative elements. In this innovative reading, revelation is located at a higher level of human consciousness and is situated along the axis of religious genius. Furthermore, revelation is construed as the central marker of his discourse, and the point of encounter among religions, and its traces can be extended to so-called primitive religions.

Keywords

Nathan Söderblom, revelation, consciousness, genius, primitive religion

© The Author(s) 2026.

1. Professor, Department of Religions and Mysticism, University of Tehran, Tehran, Iran. (gelmi@ut.ac.ir)
2. Ph.D. Graduate in Religions and Mysticism, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author) (salmani.niloufar@ut.ac.ir)
3. Assistant Professor, Department of Religions and Mysticism, University of Tehran, Tehran, Iran. (hamidieh@ut.ac.ir)

Extended Abstract

Introduction

Revelation is an issue that comes up often in the context of Christian theology, although it is actually a very significant issue in theology as a whole and in philosophy as well. For the adherents of the Abrahamic religions, the concept of the absoluteness and infiniteness of God presupposes that the full knowledge of the infinite can only be achieved through revelation, which is taken to mean an action that occurs from the will of the infinite. In Christian theology, this knowledge has been contrasted with the natural knowledge that can be achieved through rational analysis of the order of nature. Nathan Söderblom's viewpoint, which is in contrast to rationalist approaches, would seem to be worth considering. One notable reason for the focus on this thinker in the current research is that he was highly influential and a major contributor to the history of religions discipline. It is also notable because his concept of revelation is one that comes from a phenomenologist of religion.

1. The Connection Between Religion and Revelation

One of the most important problems considered in the current paper pertains to the connection between religion and revelation. It is worth mentioning that two major distinct approaches to the problem appeared during the nineteenth century, which was the intellectual period when Söderblom developed his theory. According to the first approach, revelation was treated as a fictitious or illusory notion that could not find its place in religion. This approach assumed that so-called primitive peoples did not have enough development to have the sense of transcendence that should be perceived through revelation. However, the second approach suggested considering revelation as a key element of religion, as it was based on the fact that primitive and civilized peoples had similar mental qualities and that it was possible to identify the proofs of awareness of the transcendent in primitive religions. Under such conditions, Söderblom, using his classification of religions as religions of revelation and religions of culture along with evidence of the existence of revelation in primitive religions in the modern scientific literature, places the revelation at the center of religion and considers it to be the highest form of religious elements.

2. The Source of Revelation

Another important debate in this study is connected with the topic of the source of revelation. The nineteenth-century scholars confined the notion of revelation to the human sphere, viewing it as a result of physical phenomena. Their position was based on the ideas of evolutionism, reductionism, and materialism. Meanwhile, other scientists disputed these premises since the question of religious experience was attested among different people throughout history. Therefore, they emphasized that the source of revelation should be viewed as coming from God, who reveals Himself to humans through self-disclosure. Speaking of this controversy, Söderblom emphasizes the presence of religious experience of significant figures in the history of humanity and argues that reality is too diverse to be described in terms of one principle or to fit into any one

framework of interpretation.

3. The Nature of Revelation

Another issue addressed in this study concerns the nature of revelation. With the rise of critical biblical scholarship in the nineteenth century, two approaches to revelation emerged: propositional and non-propositional. The propositional approach is based on traditional Christian theology, which regards revelation as the set of propositions regarding the activities and purposes of God transmitted to humankind in a supernatural way. From this perspective, revelation consists of eternal and timeless truths embodied in the teachings of the Church and in Scripture. On the other hand, the non-propositional approach represents a certain breakthrough in the conception of revelation among modern theologians. It regards the reduction of revelation to a set of propositions or verbal statements concerning the nature of God as an unduly narrow perspective. Revelation is instead understood as God's self-disclosure, through which God enters into a personal relationship with human beings. This approach can be examined in several interrelated axes, including presence, experience, history, and divine love. Söderblom's position is more closely aligned with the latter view. He conceives of revelation as extending beyond the confines of Scripture and, more fundamentally, as divine self-disclosure. In a position broadly consonant with Schleiermacher's, he maintains that God's self-disclosure is through individual religious experience. However, taking the concept of genius into account while describing the process of revelation, Söderblom presents his own version of revelation which differs from Schleiermacher's and other theologians' conceptions.

4. The Continuity of Revelation

The last problem to be discussed in the current study is the continuity of revelation throughout history. From the viewpoint of traditional supernaturalism, based on religious doctrine, revelation is considered to be a thing of the past, not the present. Within this paradigm, revelation is transmitted from generation to generation by means of Scripture and tradition. On the other hand, in the nineteenth century, a few theologians confirmed the continuity of revelation throughout history as the basis of religion, which is a living reality not bound by rational doctrines or theological propositions. Söderblom, drawing on the notion of the living God and identifying traces of revelation even within so-called primitive religions, develops a position broadly consonant with that of Schleiermacher.

Conclusion

The findings of this study indicate that revelation is associated with the highest forms of human consciousness and is centered on religious genius. Revelation also functions as the central element within the discourse of religion, providing a point of convergence among diverse religions. Furthermore, signs of revelation can also be found in primitive religions.

بازشناسی مفهوم مکاشفه در دین‌شناسی ناتان سودربلوم

قربان علمی^۱ , نیلوفر سلمانی^۲ , بهزاد حمیدیه^۳

دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۶ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۸

چکیده

هدف از نگارش این پژوهش آن است که تفسیر ناتان سودربلوم، دین‌شناس برجسته قرن نوزدهم و بیستم میلادی، از مکاشفه معلوم گردد و پاسخ وی به این پرسش کلیدی در دین‌شناسی و فلسفه دین مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. پژوهش حاضر حول محورهای نظیر نسبت مکاشفه با دین در دین‌شناسی سودربلوم، سرچشمه مکاشفه، نوع مکاشفه و تداوم آن در تاریخ انجام گرفته است، که موجبات ادراک همه‌جانبه از مسئله مکاشفه در دین‌شناسی وی را فراهم می‌آورد. برون‌داد این نوشتار به شرح ذیل است: تفسیر سودربلوم از مکاشفه، به رغم این که در گزاره‌های مربوط به محوریت مکاشفه در دین، سرچشمه مکاشفه و مکاشفه خدا در عیسی، تحلیلی مسیحی‌مآبانه است، نوآوری‌هایی نیز دارد. در این تفسیر نوآورانه، مکاشفه به سطح بالای آگاهی بشر اختصاص می‌یابد و بر محور نبوغ دینی قرار می‌گیرد. همچنین، مکاشفه به مثابه دال مرکزی گفتمان، نقطه تلاقی ادیان قلمداد می‌شود و نشانه‌هایی از آن قابل اطلاق به ادیان ابتدایی است.

کلیدواژه‌ها

ناتان سودربلوم، مکاشفه، آگاهی، نبوغ، ادیان ابتدایی

۱. استاد گروه ادیان و عرفان، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (gelmi@ut.ac.ir)

۲. دانش‌آموخته دکتری رشته ادیان و عرفان، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (nloofar.salmani@ut.ac.ir)

۳. استادیار گروه ادیان و عرفان، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (hamidieh@ut.ac.ir)

۱. مقدمه

پیروان ادیان ابراهیمی، با این پیش‌دانسته که خداوند موجودی مطلق و بی‌نهایت است، بر این باورند که کامل‌ترین شکل شناخت از امر بی‌نهایت تنها به اراده او و از طریق وحی یا مکاشفه^۱ صورت می‌پذیرد. در بافتار الهیات مسیحی، این نوع از شناخت در نقطه مقابل شناخت طبیعی، که به واسطه تأمل عقلانی در نظام طبیعت حاصل می‌شود، قرار دارد.

برای طرح بهتر مسئله، نخست لازم است نظری بر سده‌های نوزدهم و بیستم تاریخ مسیحیت بیفکنیم تا بستر زمانی پژوهش حاضر نمایان شود. در این دوره، مطالعات انتقادی کتاب مقدس دو رویکرد گزاره‌ای و غیرگزاره‌ای را در مقابل یکدیگر قرار داد. بیان این نکته ضروری است که در این دوران توجه به نگاه گزاره‌ای کاهش یافته است. با این حال این رویکرد همچنان در میان برخی از اندیشمندان مسیحی مشاهده می‌شد. رویکرد گزاره‌ای حکایتگر پیروی از دیدگاه الهیات سنتی مسیحی است (Evans 2005, 313, 324). به عبارت دیگر، این تفسیر از مکاشفه اختصاص به دوره مدرن ندارد و از اصول اساسی الهیات مسیحی در قرون وسطی بوده است. در این رویکرد، مکاشفه آموزه‌هایی در باب فعل و هدف غایی خداوند در قالب گزاره‌ها تلقی می‌شود که از طریق وسایط فراطبیعی به انسان منتقل می‌شود (هیگ ۱۳۸۱، ۱۳۶). در این معنا، مکاشفه دلالت بر حقایقی ازلی و فرازمان دارد که در آموزه‌های رسمی کلیسا و کتاب مقدس یافت می‌شود (Fackre 1997, 16). در مقابل، رویکرد غیرگزاره‌ای بیانگر تحول معنایی مکاشفه در انگاره الهی‌دانان جدید است. پیروان دیدگاه اخیر بر این پای می‌فروشند که مکاشفه مجموعه‌ای از گزاره‌ها و کلماتی در باب ماهیت خداوند نیست، بلکه انکشاف خدا برای آغاز ارتباط شخصی با بشر است (هوردن ۱۳۶۸، ۱۰۹؛ فخار نوغانی ۱۳۹۵، ۱۱۵، ۱۱۶). مک‌گراث در این باره می‌گوید معنای مکاشفه نوعی دوستی حیات‌بخش است که احیاگر زندگی آدمی است، و تعریف آن به مفهوم ابلاغ معرفت، برداشتی کاملاً سطحی به نظر می‌رسد (McGrath 2011, 156).

پرسشی که اینجا به پاسخ نیاز دارد این است که چطور می‌توان مکاشفه در رویکرد غیرگزاره‌ای را تحلیل کرد. در پاسخ به این پرسش باید گفت که مکاشفه در دیدگاه الهی‌دانان اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم در چند محور حضور، تاریخ، عشق الهی و تجربه قابل تحلیل است. نویسندگان و پیروان مکتب دیالکتیکی در الهیات، که متأثر از شخص‌گرایی مارتین بوبر هستند، مکاشفه را بر محور حضور خداوند در فرد مؤمن تحلیل می‌کنند و بر این تأکید می‌کنند که مکاشفه اطلاعاتی درباره خداوند نیست، بلکه انتقال حضور شخصی خدا و رویارویی با اوست (Bertram 1951, 2). از سوی دیگر، پیروان الهیات فیض، به پیروی از کارل رانر^۲، مکاشفه را ظهور عشق الهی می‌دانند. از نظر این گروه، مکاشفه خودآشکارسازی خداوند در قالب عشقی است که به شکلی اسرارآمیز در وجود انسان قرار داده شده، و موجب حس عشق ورزیدن نسبت به تعالی نفس می‌شود (همتی ۱۳۷۹، ۱۱۹). همچنین، در رویکرد الهیات تاریخی، که متأثر از ولفه‌هارت پانبرگ^۳ است، مکاشفه به فعل خداوند شناخته و تفسیر می‌شود. طرفداران این رویکرد بر این باورند که مکاشفه شخصی خدا در کتاب مقدس نه به شکل تجلی مستقیم خدا، بلکه به طور غیرمستقیم در قالب افعال خداوند در تاریخ رخ داده است (Schwöbel 2005, 129). الگوی دیگری که از آن می‌توان سخن گفت مکاشفه بر محور تجربه انسان است. در این الگو که متعلق به الهیات لیبرال و اندیشمندانی نظیر شلایر ماخر^۴ و آلبرت ریچل^۵ است، خداوند به واسطه تجربه فردی مکشوف می‌شود. به باور این گروه، تجربه دینی

گوهر بنیادین و مشترک ادیان است و ایمان‌های تاریخی گونه‌هایی از یک تجربه دینی قلمداد می‌شوند (Hardy 2005, 30).

ناتان سودربلوم (۱۸۶۶-۱۹۳۱) یکی از شخصیت‌های تأثیرگذار در الهیات نئولیبرال است که همسو با الهی‌دانان دیگر دست به نظریه‌پردازی در باب مکاشفه زده است. هنگام سخن گفتن از سودربلوم می‌توان او را در دو مقام در نظر داشت: در مقام یک پدیدارشناس و مورخ دین (Waardenburg 1999, 54; Sharpe 1986, 228) و دیگر در مقام یک فعال اجتماعی. سودربلوم علاوه بر ایفای نقش در بحث‌های نظری راجع به ادیان، سهم عظیمی در جامعه عصر خود داشته است. مصادیق فعالیت‌های اجتماعی او را می‌توان در مقابله‌اش با جزم‌گرایی و احترام به سنت‌های دیگر (Lange 2006, 464 ff) و دغدغه‌های مهمش برای ایجاد وحدت میان ادیان دید، که در حمایتش از نهضت وحدت کلیساهای و اقداماتش برای صلح جهانی نمود یافته است (Jackelén and Wirén 2015, 378). از نظر جان دیک، اقدامات سودربلوم برای ایجاد صلح جهانی بود که او را به دریافت جایزه صلح نوبل رساند (Dick 1992, 319). این در نظر نگارندگان این پژوهش یکی از مهم‌ترین و تأمل‌برانگیزترین اتفاقات در تاریخ روحانیت (کهانیت، کشیشی و...) بوده است. دلیل این مدعا آن است که او اولین کشیشی بود که موفق به دریافت جایزه صلح نوبل شد. در واقع، وجه ممتاز سودربلوم، در مقایسه با بسیاری از کشیشان عصرش، توصیفی است که محققان راجع به وی بیان کرده‌اند: او نه تنها یک شخصیت روحانی در جایگاه یک اسقف، بلکه یک شخصیت دانشگاهی در مقام یک نظریه‌پرداز بود که کرسی استادی را در دانشگاه‌های سوئد و آلمان به دست گرفته بود (Sillen 1948, 39, 41). به نظر می‌رسد این تلفیق شخصیت یکی از دلایل محبوبیت او در جهان و نامزد شدنش برای دریافت جایزه صلح نوبل بوده باشد.

سودربلوم در باب مکاشفه نظرگاه خاص خود را دارد. اگرچه او از حیث تحلیل مکاشفه در گروه آخری قرار دارد که توضیح آن رفت، نظریه‌ای متفاوت از این گروه ارائه داده است که در جهان امروز نیز قابل طرح است. یکی از ضرورت‌های پژوهش درباره ناتان سودربلوم نقش مهمی است که او در تاریخ ادیان داشته است. از سوی دیگر، چهره ناشناخته وی در تحقیقات دانشگاهی ایران دلیل قابل طرح دیگر است. از ضرورت‌های دیگر پژوهش حاضر می‌توان به تفسیر مکاشفه از زبان یک پدیدارشناس و مورخ دین اشاره کرد که به طور دقیق ادیان مختلف را مورد واکاوی قرار داده است. مسلم آن است که پرداختن به این شخصیت برجسته زمینه‌ای را برای پژوهش‌های دیگر در ایران راجع به وی فراهم خواهد ساخت.

برای درک بهتر موضوع پژوهش حاضر، پیش از آغاز بحث، بیان دو نکته ضروری است: نخست آن که مکاشفه در نظام فکری سودربلوم یک مفهوم انتزاعی نیست، بلکه واقعیتی است که جنس تجربه را می‌توان در مورد آن اطلاق کرد؛^۷ ثانیاً مکاشفه در نگاه او پیوند وثیقی با ایمان و دینداری دارد. ارلند انمارک در این باره می‌گوید از نظر سودربلوم ایده مکاشفه متعلق به چیزی است که از نظر دینی اهمیت دارد. او در توضیح می‌گوید از نظر سودربلوم مکاشفه فراتر از ایمان نیست؛ ضمن آن که کمتر از ایمان هم نیست، بلکه درهم‌تنیده با آن است (Ehnmark 1955, 218). شایان ذکر است که از نظر سودربلوم مصادیق بیرونی مکاشفه لزوماً عوارق العاده آشکار، چشم‌اندازها، و صداها نیست، بلکه مکاشفه می‌تواند بدون آنها نیز رخ دهد (Sharpe 1981, 25).

نویسندگان پژوهش حاضر تلاش دارند، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، دیدگاه سودربلوم درباره مکاشفه

را مورد بررسی قرار دهند و زوایای مختلف بحث او را ترسیم کنند. محورهای طرح بحث مکاشفه در دین‌شناسی سودربلوم عبارت‌اند از سرچشمه مکاشفه، نسبت مکاشفه با دین و ارتباط نبوغ با مکاشفه که محتوای درونی پژوهش حاضر را شکل می‌دهد.

۲. پیشینه پژوهش

در باب آرای دین‌شناختی ناتان سودربلوم به زبان فارسی تنها سه اثر علمی قابل ذکر است: رساله «دین‌شناسی ناتان سودربلوم» (۱۴۰۲) اثر نیلوفر سلمانی، که در آن زوایای مختلف دین‌شناسی سودربلوم مدلسازی شده است؛ مقاله «بررسی انطباق‌پذیری و افتراق‌پذیری نظرگاه ناتان سودربلوم در باب هسته مرکزی دین با نظریات روانشناختی» (۱۴۰۲) به قلم قربان علمی و نیلوفر سلمانی، که در آن از منظری روانشناختی هسته مرکزی دین مورد بررسی قرار گرفته است؛ و مقاله «جایگاه تجربه دینی در اندیشه ناتان سودربلوم» (۱۴۰۳) نوشته سیده سوزان انجم روز و قربان علمی، که در آن به تحلیل تجربه دینی با رویکرد پدیدارشناسی پرداخته شده است. با این حال پژوهش‌های متعددی به زبان‌های خارجی وجود دارد که راجع به سودربلوم انجام گرفته است. جدای از ترجمه کتاب‌های این دین‌پژوه و پدیدارشناس می‌توان به آثار تألیفی درباره او اشاره کرد که شامل مقالات و کتب تحقیقی است.^۸

پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام گرفته هیچ یک موضوع مکاشفه را در دین‌شناسی سودربلوم به طور منسجم بررسی نکرده‌اند. همچنین این پژوهش‌ها بیشتر معطوف به نقش سودربلوم در تاریخ ادیان، مطالعه علمی دین از دیدگاه وی، بررسی پدیدارشناسانه تجربه دینی و بررسی روان‌شناسانه هسته مرکزی دین بوده‌اند. اما پژوهش حاضر با در نظر داشتن ابعاد مختلف موضوع، مسئله مکاشفه را در دین‌شناسی سودربلوم به طور جامع و با رویکردی تطبیقی، که با ورود سنخ‌شناسی به بحث عملی شده است، مورد تحلیل قرار می‌دهد. بدین ترتیب، این پژوهش نسبت مکاشفه با دین در دین‌شناسی سودربلوم و سرچشمه و نوع آن را بررسی می‌کند و سپس به بحث مکاشفه مدام می‌پردازد که دلالت بر وجود آن در عصر حاضر دارد.

۳. نسبت مکاشفه با دین در دین‌شناسی ناتان سودربلوم

به منظور توضیح نسبت مکاشفه با دین در دین‌شناسی سودربلوم ضروری است که به سنخ‌شناسی‌ای بپردازیم که وی در تاریخ ادیان انجام داده است. لذا پیش از این بحث به سنخ‌شناسی او خواهیم پرداخت.

۳-۱. سنخ‌شناسی

طریق ادراک صحیح نسبت مکاشفه با دین در دین‌شناسی سودربلوم داشتن فهمی جامع از سنخ‌شناسی وی در تاریخ ادیان است. سودربلوم در مطالعات خود ادیان را به دو نوع مکاشفه‌ای و فرهنگ تقسیم می‌کند (Karlström 1931, 79). وی در این تقسیم‌بندی در حقیقت میان دو نوع دین نبوی و دین طبیعت یا فرهنگ تمایز قائل شده است. در دیدگاه او، وجه تمایز این دو سنخ، که اولی معرف ادیان پیامبرانه و دومی بیانگر ادیان چندگانه‌پرست است، در گستره معرفت به خدا است. او عقیده دارد دین مکاشفه‌ای در مقایسه با دین فرهنگ شناخت غنی‌تری از خدا دارد و خدای آن، نه خدای ناشناخته و پنهان، بلکه به معنای واقعی کلمه خدای آشکار است (Ehnmark 1955, 222). سودربلوم با این سنخ‌شناسی ادیان را از یکدیگر تمیز می‌دهد و در این میان مکاشفه را حلقه اتصال گونه‌های مختلف ادیان معرفی می‌کند. او بیان می‌کند در درون همه ادیان مکاشفه درونی، که از آن با عنوان عرفان یاد می‌کند، وجود دارد. البته

این ایده‌ای نیست که سودربلوم مبدع آن باشد. دلیل آن را می‌توان در این نشانه جست که بسیاری پیش از وی بر محوریت مکاشفه در ادیان صحنه گذاشته‌اند و سودربلوم خود بر آن تأکید دارد. وی مشخصاً بیان می‌کند ایده «همه ادیان مبتنی بر مکاشفه یا عرفان‌اند» یک ایده مسیحی قدیمی است (Söderblom 1966, 8).

پیرو سنخ‌شناسی فوق از دین، سودربلوم عرفان را در دو نوع عرفان شخصیت^۹ و عرفان بی‌نهایت^{۱۰} سنخ‌شناسی می‌کند. پیش از پرداختن به این سنخ‌شناسی باید این نکته را متذکر شد که عرفان از نظرگاه سودربلوم تجربه دینی بشر را نمایش می‌دهد (Underhill 1930, vii). او در تعریف عرفان بیان می‌کند که عرفان آن شکلی از تقوا است که در جستجوی وحدت انسان با واقعیت الهی است و در کنار اخلاص و دانش تکمیل‌کننده وجود انسان است (Sharpe 1981, 20, 25, 27). اگرچه عبارات فوق بر توجه سودربلوم به عرفان دلالت دارد، این موضوع وی را در جرگه عرفا و افراد دارای چنین ایدئولوژی‌ای قرار نمی‌دهد؛ چنان که شارپ در این باره اعلام می‌کند که همدلی سودربلوم با عرفان فقط وقتی ظاهر می‌شود که وی درباره دین صحبت می‌کند (Sharpe 1981, 30). از این رو، به نظر می‌رسد گرایش اصلی سودربلوم نه عرفان اسرارآمیز و غیردینی، بلکه عرفانی دینی است. عرفان شخصیت از نظرگاه سودربلوم عرفانی اخلاق‌محور است. وی این نوع از عرفان را مرتبط با ادیان مکاشفه‌ای می‌داند. به بیانی دقیق‌تر، مصادیقی که سودربلوم برای عرفان شخصیت مفروض داشته است عرفان موجود در دین موسی (ع)، عیسی (ع)، زرتشت (ع) و محمد (ص) است، که از نظر او به ایمان به خدای زنده و خدایی که رابطهٔ تخاطبی با انسان دارد و در تاریخ عمل می‌کند، معطوف است. نمونهٔ چنین عرفانی نزد لوتر و اکهارت قابل مشاهده است. در بحث انسان‌شناسی، این نوع از عرفان شخصیت انسان را توأم با ترس از امر قدسی و همچون گنجی که باید حفظ شود تلقی می‌کند. سودربلوم این پارامترها را هم‌راستا با ویژگی غیرمنتظره بودن برای این نوع از عرفان بیان می‌کند که به نظر می‌رسد این ویژگی را برای اثبات حقانیت دین مطرح کرده است، مبنی بر این که دین محصول فرآیند تکامل نیست. بنابراین، این نوع از عرفان مرحله‌ای از تکامل قلمداد نمی‌شود، بلکه در مقام یک پدیدار است که به خودی خود در قدیمی‌ترین ازمه یعنی در میان انسان‌های ابتدایی ظاهر شده است (Söderblom 1963, 47).

در نگرش سودربلوم، عرفان بی‌نهایت عرفانی دارای جذبه و سیر در آسمان است. او عرفان بی‌نهایت را مربوط به ادیان طبیعت یا فرهنگ می‌داند و مصادیق آن را عرفان نهفته در ادیان چندخدایی نظیر هندوئیسم مفروض می‌گیرد. نظر به آثار سودربلوم، در انسان‌شناسی چنین عرفانی، تهی بودن^{۱۱} مطرح است و شخصیت انسان، متناظر با آنچه در بودیسم مطرح است، بیرون ریخته می‌شود (Söderblom 1963, 25). او عرفان بی‌نهایت را نقطهٔ مقابل عرفان شخصیت قرار می‌دهد و می‌گوید این نوع از عرفان مرحله‌ای از تکامل است. بدین ترتیب، ادیان طبیعت و فرهنگ در بستر زمان به وحدت کامل هر چه بیشتر یعنی به همه‌خدایی تکامل یافته‌اند. به بیانی دقیق‌تر، در ادیان فرهنگ هر چه فرهنگ رشد می‌کند، خدایان در آن غیرشخصی‌تر و انتزاعی‌تر می‌شوند و بیشتر در نیروی بزرگ، ذات بزرگ، آن واحد^{۱۲}، نور-تاریکی برهمن-آتمن ناپدید می‌شوند. این رخداد در همان نقطه‌ای است که عرفان بی‌نهایت به بالاترین شکل دین شخصی تبدیل می‌شود (Söderblom 1903, 55).

نظر به آنچه بیان شد، سودربلوم عرفان شخصیت را در مرتبه‌ای بالاتر از عرفان بی‌نهایت قرار می‌دهد. مهم‌ترین وجهی که می‌توان در این ارتباط بیان کرد آن است که عرفان شخصیت کار نبوغ دینی است. این موضوع به طور مشخص دلالت بر یکی از رجحان‌های عرفان شخصیت بر عرفان بی‌نهایت در نگرش سودربلوم دارد (Sharpe).

(1975). دلیل دیگر این دیدگاه در بیان کارلستروم قابل ملاحظه است. کارلستروم در این ارتباط بیان می‌کند در نظرگاه سودربلوم عرفان شخصیت به این دلیل بر عرفان بی‌نهایت برتری دارد که به امری مستقل مبدل می‌شود که هم می‌تواند بر فرهنگ عالی و غنی اثر بگذارد و هم با آن پیوند یابد (Karlström 1931,79).

۳-۲. تحلیل نسبت مکاشفه با دین

با توجه به سنخ‌شناسی‌های فوق، که دلالتی است بر آن که مکاشفه به دلیل اهمیتش در دین یکی از وجوه طبقه‌بندی ادیان (ادیان مکاشفه‌ای / ادیان فرهنگ) قرار می‌گیرد، و با توجه به این که سودربلوم برعکس اکثر اندیشمندان عصرش بر این باور است که با وجود پایین‌تر بودن ادیان ابتدایی از ادیان دیگر، رگه‌هایی از مکاشفه در این ادیان نیز وجود دارد، می‌توان گفت مکاشفه در نقطه مرکزی دین‌شناسی سودربلوم قرار دارد. به بیانی دقیق‌تر، سودربلوم در دین‌شناسی خود، مکاشفه را کانون اتصال ادیان و برترین نوع در میان انواع معرفی می‌کند. از این رو، مکاشفه در نظام فکری سودربلوم در رأس دین قرار دارد و مؤلفه‌های دینی دیگر زیر سایبان مکاشفه معنا می‌یابند. این بیانات به‌خوبی بیانگر این است که در دین‌شناسی سودربلوم میان مکاشفه و دین نسبت عموم خصوص مطلق منطقی وجود دارد. دایره بزرگ‌تر دین را در بر می‌گیرد، که حوزه معنایی آن آیین، اجتماع، اخلاق و غیره را شامل می‌شود، و دایره کوچک‌تر مکاشفه را نشان می‌دهد، که شمول کمتری دارد ولی در محور دایره دین است. به نظر می‌رسد ریشه این موضوع به زمینه فکری مسیحی سودربلوم یعنی یگانه‌پرستی بازمی‌گردد. در این ارتباط می‌توان به سخن برنتل اشاره کرد. وی بیان می‌کند در الهیات توحیدی، به‌ویژه الهیات یهودی و مسیحی، خداوند از طریق مکاشفه در نظام هستی، تاریخ و وجدان انسان‌ها ظهور می‌یابد (برنتل ۱۳۸۱، ۴۱-۴۴). این بیان به‌وضوح دلالتگر توازی دیدگاه سودربلوم با دیدگاه یگانه‌پرستانه است.

محوریت مکاشفه و تجربه قدسی در نگرش سودربلوم نکته‌ای است که ذهن مخاطب را به دیدگاه الیاده بازگشت می‌دهد. الیاده نیز در این ارتباط سخن می‌راند. وی بیان می‌کند از آنجا که دین همان تجربه امر قدسی است، کارهای پدیدارشناس نیز به کمک اسناد تاریخی بیان‌کننده تجلیات امر قدسی^{۱۳} است و وی می‌کوشد تا موقعیت وجودی و معانی دینی ارائه‌شده در این پدیدارها را کشف کند (Douglas 1987, 279). این عبارات بیانگر اشتراک فکری سودربلوم با الیاده است (الیاده در زمان درگذشت سودربلوم تنها ۲۴ سال داشت).

۴. سرچشمه مکاشفه در دین‌شناسی ناتان سودربلوم

۴-۱. بررسی مفهوم مکاشفه

پیش از آغاز بحث از سرچشمه مکاشفه، طرح این پرسش ضروری است که سودربلوم هنگام سخن گفتن از مکاشفه بر یک مفهوم پای می‌فشرد یا معانی متعددی را بر این واژه اطلاق می‌سازد؟ بر اساس آثار سودربلوم می‌توان گفت وی مکاشفه را نه در یک معنای واحد بلکه در دو معنای گوناگون به کار می‌برد. توضیح سودربلوم در بیان ماهیت مکاشفه برای نیل به پاسخ یاری‌بخش است. وی در این ارتباط، از مکاشفه عام (متعلق به مکاشفه انسان‌ها) و مکاشفه خاص (متعلق به فرهنگ مسیحی-اسرائیلی) سخن می‌راند و بیان می‌کند که مکاشفه خاص حاوی چیزی بیش از مکاشفه عام است. به عبارت دقیق‌تر، سودربلوم مکاشفه خاص را دارای عنصر «آشکارشدگی خدا در عیسی» می‌داند که مکاشفه عام هرگز نمی‌تواند به آن دست یابد. در مقابل، مکاشفه عام در دین‌شناسی وی ارتباط نزدیکی با تصور وی از

معنای دینی معجزه دارد. از این رو، مکاشفه عام به عنوان خودآشکاری الهی، معجزه تلقی می‌شود. انمارک در این باره بیان می‌کند سودربلوم تفاوت میان مکاشفات را نه تفاوت در درجه بلکه تفاوت در نوع مفروض داشته است (Ehnmark 1955, 218, 220, 222) و چنان برای مکاشفه خاص وجاهت قائل است که در نگاهش دین مکاشفه‌ای با شناخت فزون‌ترش از ماهیت خدا، بر مکاشفه خاص استوار است. با توجه به بیانات فوق، تقسیم مکاشفه به دو سنخ عام و خاص بیانگر اطلاق دو معنا برای مفهوم مکاشفه است و این نه ابداع سودربلوم، بلکه از پیش‌دانسته‌های او است، چراکه این موضوع را می‌توان در تفاسیر کتاب مقدسی مسیحیت و در نظام فکری الهی‌دانان مسیحی ملاحظه کرد. از این رو، در این بحث نیز وام‌دار دیدگاه مسیحی است و از این عقیده فاصله نگرفته است.

۲-۴. تحلیل سرچشمه مکاشفه

پیش از هر چیز باید گفت که نگرش سودربلوم در باب سرچشمه مکاشفه عیناً دیدگاه مسیحی را بازگو می‌کند. در ارتباط با سرچشمه مکاشفه در دین‌شناسی سودربلوم می‌توان نخست به سخن واردنبرگ راجع به او اشاره کرد. واردنبرگ می‌گوید: «سودربلوم معتقد است که هرچند مکاشفه توسط انسان رخ می‌دهد؛ لیکن در حقیقت از جانب خداوند است» (Waardenburg 1999, 55). همچنین سخنی از سودربلوم در این خصوص، که در کتاب‌های مختلفش مورد اشاره قرار گرفته است، یاریگر این بحث است: «کار خدا بوده است که در طول زمان‌ها تداوم داشته است» (Söderblom 1926). دلالت‌های فوق به‌وضوح نشان می‌دهد سرچشمه مکاشفه در دین‌شناسی سودربلوم خداوند است. به نظر می‌رسد سودربلوم در این امر متناظر با برخی مباحث دیگر متأثر از پیش‌زمینه فکری‌اش یعنی مسیحیت است. طبق تاریخ مسیحیت وقتی مسئله حقیقت مسیحیت از خطاناپذیری کتاب مقدس به مکاشفه زنده خدا در تاریخ مبدل شد، در عیسی مسیح تحقق یافت و این در هر روح انسانی با فیض ماندگار شد. این همان چیزی است که سودربلوم نیز به آن باور داشت. واردنبرگ در این باره بیان می‌کند که در نگرش سودربلوم مکاشفه فراتر از محدوده کتاب مقدس است و منشأ آن امری ماورائی به نام خدا یا امر قدسی است (Waardenburg 1999, 55). این باور که سرچشمه مکاشفه خدا یا امر قدسی است چیزی نیست که تنها از سودربلوم نقل شده باشد، بلکه پدیدارشناسان بسیاری از جمله میرچا الیاده، رودلف اوتو، و بسیاری دیگر بر آن صحنه گذاشته‌اند. برای مثال، میرچا الیاده در تعریف واژه مکاشفه در *دائرةالمعارف دین* بیان می‌کند مکاشفه فرآیندی است که در آن امر قدسی رازی را بر انسان منکشف می‌سازد. این راز، در بالاترین مرتبه، ماهیت خود خدا است، و در مراتب پایین‌تر، جهت‌های دیگری به خود می‌گیرد (Collins 1987, 334).

همان‌طور که از محتوای بیانات فوق برمی‌آید، پاسخ به این پرسش که سودربلوم سرچشمه مکاشفه را چه چیز می‌داند محدود به ساحت انسانی نیست، بدین معنا که مکاشفه به عنوان یک برساخت فیزیکی مطرح نیست، بلکه در ساحت هستی‌شناسی دینی قابل تشریح است، یعنی در حقیقتی به نام خداوند که خود را طی فرآیند خودارتباطی برای انسان آشکار می‌سازد. برای سودربلوم خداوند به عنوان یک حقیقت مطرح است. وی متناظر با بسیاری از پدیدارشناسان کلاسیک از خدا با عنوان امر قدسی یاد می‌کند و امر قدسی را جوهره دین معرفی می‌کند که طی یک تجربه برای انسان آشکار می‌شود (تجربه‌ای که خدا خود را برای انسان آشکار می‌سازد). از نظر سودربلوم، قدرتی الهی و مافوق طبیعی در تجربه قدسی وجود دارد که اساسی‌ترین ویژگی آن تقدس^{۱۴} است (Söderblom 1908, 731) و این قدرت در اصل متعلق تجربه دینی است. کارلستروم و نلسون در توضیح دیدگاه سودربلوم راجع به

محوریت امر قدسی در تجربه دینی بیان می‌کنند که به باور سودر بلوم ذهن فرد تجربه‌گر توسط امر قدسی تحت تأثیر قرار می‌گیرد (Karlström 1931, 41; Nelson 2007, 364). شارپ نیز به این نکته اشاره دارد که امر قدسی، تابو، و دارنده مانا ویژگی‌هایی‌اند که در مواجهه با آنها تجربه دینی شکل می‌گیرد (Sharpe 1975, 270, 273). با نظر به بیانات کارلستروم، نلسون و شارپ و بسیاری دیگر از سودر بلوم‌شناسان، به نظر می‌رسد امر قدسی در نگرش سودر بلوم دال مرکزی تجربه دینی و عامل مؤثر در ایجاد یک تجربه است. از این رو، پژوهش‌های انجام گرفته توسط سودر بلوم، برعکس مطالعات دانشگاهی زمانه‌اش، سرچشمه مکاشفه و دین را امری انسانی تلقی نمی‌کند و برای امر ماورائی در این مباحث موجودیت قائل می‌شود.

۵. ربط نبوغ با مکاشفه در دین‌شناسی ناتان سودر بلوم

در دین‌شناسی سودر بلوم نبوغ، تاریخ و شخصیت معنوی ابعاد هستی‌پذیری مکاشفه را شکل می‌دهند. نظر به این که نبوغ در قیاس با تاریخ و شخصیت معنوی کمتر از زبان پژوهشگران پیش از سودر بلوم در تحلیل مکاشفه بیان شده است، در این پژوهش تمرکز بر این پدیدار است. در واقع، آنچه نظریه سودر بلوم را در این میان برجسته و ممتاز می‌سازد و به سخن راندن راجع به مکاشفه در نظرگاه وی وجاهت می‌بخشد، سومین شکل مکاشفه یعنی نبوغ است که پیش از هوش معنوی که در علم روان‌شناسی بر آن صحنه گذاشته شده، از زبان وی مطرح شده است. از نظر سودر بلوم، مکاشفه عمل نبوغ است و در همه افراد به طور بالقوه و پنهان وجود دارد. به تعبیری دیگر، هر انسانی به واسطه نبوغ توانایی آن را دارد که به ساحت مکاشفه راه یابد و خدا را رؤیت کند. نبوغ در دین‌شناسی وی مجرایی برای دستیابی به مکاشفه است؛ بدین معنا که آدمی از طریق نبوغ دینی به تجارب دینی راه می‌یابد و از آن طریق خدا را ادراک می‌کند. وی در بیان نبوغ از دو سطح آگاهی دینی عوام و خواص سخن می‌گوید. سطح عوام دلالت بر مذهب‌گرایی^{۱۵} دارد و نگرشی پارسامحورانه و با احترام به زندگی را به نمایش می‌گذارد و سطح خواص دلالت بر نبوغ دینی دارد که طی آن یک تجربه دینی خاص، متمایز و شخصی رخ می‌دهد (Sharpe 1975, 271). از نظر سودر بلوم، این سطح دربرگیرنده آگاهی بالاتری است و دلیل آن این است که وجود همواره در «شدن» قابل درک است و معنای زندگی تنها برای «اراده سرشار از انرژی» و «شهود»^{۱۶} قلب مشتاق وجود خواهد داشت (En levnadsteckning 1931, 103). به نظر می‌رسد وجاهت دادن به نبوغ دینی و پایین‌تر دانستن آگاهی در مذهب‌گرایی توسط سودر بلوم انتقادی به آیین‌گرایی عصر وی است. این دلالت بر آن دارد که سودر بلوم در جستجوی دینداری‌ای پرمغز در انسان‌هاست؛ لیکن به دلیل این که در آثار متعدّدش از نقش کلیسا در جهان، که نمودی از توجه به آیین است، سخن می‌راند، وی نه ذات آیین بلکه قشری بودن را که عاری از تجربه قدسی است، مورد نقد قرار می‌دهد.

۵-۱. تلقی ناتان سودر بلوم از نبوغ

ادراک صحیح مکاشفه در نظام فکری سودر بلوم معلول فهمی جامع از تلقی او از نبوغ است. ادراک نبوغ در این نظام فکری به واسطه پرسش ذیل انجام می‌گیرد: نبوغ چیست؟ آیا معادل استعداد است؟ در پاسخ به این پرسش می‌توان گفت سودر بلوم معتقد است این نبوغ استعداد صرف نیست. دلیل وی برای این ادعا این است که فرد بااستعداد خلقت را تولید و دستکاری می‌کند؛ لیک نابغه آن را از طریق ایجاد چیزهایی کاملاً نو ادامه می‌دهد^{۱۷} (Nelson 2007, 365, 366). به نقل از نلسون، سودر بلوم نبوغ دینی را آفرینشگر جامعه و عالی‌ترین آفرینشگر^{۱۸} در سطح

معنوی می‌داند. در واقع، در نگرش سودربلوم نبوغ چیزی را برای فرد آشکار می‌کند، و از پی آن، خلقت خدا به روشی کاملاً جدید تفسیر می‌شود (Söderblom 1932, 358; Nelson 2007, 365, 366). نظر به این مهم، دیدگاه سودربلوم در باب نبوغ متفاوت از استعدادی است که دانشمندان از آن سخن می‌گویند و بیشتر معادلی برای هوش معنوی در علم روان‌شناسی است، که توضیح آن رفت. سودربلوم نبوغ را یک ضرورت برای خلقت، نجات و زنده کردن و بیرون آوردن چیزی جدید از گنجینه‌های پنهان می‌داند و ظهور آن را اثبات این حقیقت می‌داند که جوهر واقعیت، نه یک ارتباط مرده علت و معلولی، بلکه خلقت مدام و ابدی است (Söderblom 1966, 147). پرسش مطرح در اینجا این است که در دین‌شناسی سودربلوم چه مؤلفه یا حیطه‌ای انسان را به ادراک مکاشفه مدام نائل می‌سازد؟ پاسخ به این پرسش با نظر به دو وجه مکاشفه گویا خواهد بود: وجه ظاهری مکاشفه که پاسخ به آن در حیطه تاریخ ادیان است، بدین معنا که تاریخ ادیان بستری برای ادراک آغاز و استمرار مکاشفه خداوند است؛ وجه باطنی مکاشفه که پاسخ به آن دوسویه است. مقصود از وجه باطنی جوهره مکاشفه است که امری فراطبیعی است، و هم پدیدارشناس، که از پدیدار به جوهر حرکت می‌کند، و هم فرد دارای نبوغ دینی می‌توانند به ادراک آن نائل شوند؛ چراکه مکاشفه امری درونی و متعلق به ساحت دانش حضوری است. طبق گفتارهای سودربلوم، نبوغ در انسان، که به تفصیل از آن سخن رفت، عنصری برای ادراک مکاشفه مدام است. به گزارش نلسون، این نبوغ، در اندیشه سودربلوم، آفرینش را به گونه‌ای دیگر یعنی به صورت بستری برای مکاشفه دائمی خدا تفسیر می‌کند (Nelson 2007, 365, 366). جمله معروف سودربلوم چنین است:

در پدیده نبوغ موج نیرومندی از قدرت خلاق ایجاد می‌شود و پدیده روحیه‌های خلاق موجب این اندیشه در ما می‌شود که زندگی در واقعیت خود نه صرفاً یک هیئت حاکمه بلکه یک خلقت مداوم است، ... ما هرگز قادر به تحلیل کامل علل و عناصر نبوغ خلاق نخواهیم بود. ما هرگز قادر به پیش‌بینی آن نخواهیم بود لیکن خداوند در مسیر پیچیده نسل‌ها کار می‌کند ... انسان حقیقی اینجا یعنی همان زمان که از او خواسته می‌شود کار خود را انجام می‌دهد. (Söderblom 1932, 355; 1966, 150, 147)

بیانات فوق نشان می‌دهد که تاریخ، پدیدارشناسی و مؤلفه نبوغ در دین‌شناسی سودربلوم، انسان را به ادراک مکاشفه مدام نائل می‌سازد. از این رو، مؤلفه نبوغ در کنار تاریخ و پدیدارشناسی، ابزارهای مورد توجه سودربلوم برای تحلیل مکاشفه و مطالعه دین هستند.

۶. تداوم مکاشفه در تاریخ در دین‌شناسی ناتان سودربلوم

سودربلوم در کتاب *خدای زنده از مکاشفه با عنوان خودارتباطی الهی یاد می‌کند*. او در این کتاب بیان می‌کند: «مکاشفه که در حقیقت خودارتباطی الهی است، از هزاران سال پیش در میان مردمان ابتدایی ظاهر شده، در مسیح به اوج خود رسیده و همچنان نیز ادامه خواهد داشت» (Söderblom 1932). این بیانگر آن است که در دین‌شناسی وی خداوند در طول تاریخ خود را برای بشر آشکار ساخته و در آینده نیز به این فعل ادامه خواهد داد. سودربلوم با وجود این که سطح آگاهی دینی مردمان ابتدایی را مورد تأیید قرار نمی‌دهد و آن را در قاعده هرم آگاهی قرار می‌دهد، در برخی موارد به رگه‌هایی از مکاشفه در ادیان ابتدایی اشاره دارد. البته او منشأ ادیان ابتدایی را همواره مکاشفه نمی‌داند و تنها معتقد است در برخی موارد می‌توان شکلی از مکاشفه را در میان این مردمان یافت. به نقل از واردنبرگ، سودربلوم قائل به وجود مکاشفه در میان ادیان ابتدایی است (Waardenburg 1999, 994-9). او در

این موضوع متأثر از آندرو لانگ است. آندرو لانگ بر یکتاپرستی به مثابه اولین صورت دین در میان مردمان ابتدایی تأکید دارد و سودربلوم نیز به تبعیت از او و در عین حال در تقابل با وی، که نگاهی انحصاری دارد، قائل به رگه‌هایی از مکاشفه در میان ادیان ابتدایی است. از سوی دیگر، همان طور که پیش‌تر بیان شد، سودربلوم معتقد است که جوهر واقعیت نه یک ارتباط مرده علت و معلولی، بلکه خلقت مدام و ابدی است (Söderblom 1966, 147). این دلالتی است بر آن که خدا در نگرش سودربلوم زنده و پویا است و خود را در هر زمانی به گونه‌ای خاص آشکار می‌سازد.

۱-۶. نقش مکاشفه مدام در ادراک مطالعه دین

مکاشفه مدام به اندازه‌ای برای سودربلوم دارای اهمیت است که آن را موضوع محوری مطالعه علمی الهیات یا تاریخ ادیان معرفی می‌کند. پیش‌فرض وی در این زمینه گزاره‌ای است که واردنبرگ به نقل از وی بیان کرده است: «تاریخ ادیان زمینه‌ای از خودارتباطی الهی است» (Waardenburg 1999, 55). سودربلوم با این پیش‌فرض این نظریه را مطرح می‌کند که تطابق روش الهیات با مسئله مکاشفه مدام به عنوان یک ضرورت مطرح است. او ادعای خود را با ذکر دلیل این گونه بیان کرده است:

روش هر پژوهش از جمله همه پژوهش‌های الهیاتی باید با موضوعی سازگار شود که شخص درباره آن به پژوهش می‌پردازد. بر این اساس، از آنجا که دین مربوط به واقعیت و ابعاد واقعیتی است که در سراسر آن خدای زنده با ما سخن می‌گوید، پس واقعیت در الهیات امری پویا است و چنین واقعیتی باید مورد بررسی قرار گیرد. به بیانی دقیق‌تر، اگر خداوند واقعاً یک خدای زنده است و اگر آفرینش امری دائمی، در حال تکامل و گسترش است، روش الهیاتی ما نیز باید با این سنخ موضوعات تطابق داشته باشد. (Nelson 2007, 367, 368)

همان طور که ملاحظه می‌شود، سودربلوم مکاشفه مدام را، که بیانگر خودارتباطی الهی دائمی خداست، مؤثر در ادراک بهتر مطالعه دین می‌داند و نقش کلیدی برای آن قائل است. به نظر می‌رسد او در این موضوع متوجه نقص روش‌شناختی‌ای است که به منتقدان دین عصرش قابل انتساب است. در قرن نوزدهم، که جریان فکری تکامل اجتماعی در آن موج می‌زد، منتقدان دین در رشته‌های مختلف، بی آن که به جوهره دین که توسط تجربه‌گر تجربه می‌شد و زندگی تجربه‌گر را سال‌ها تحت تأثیر خود قرار می‌داد، توجه داشته باشند، دین را همچون یک برساخت تکاملی تحلیل می‌کردند. به نظر می‌رسد سودربلوم، با بیان این نقص روش‌شناختی که دین را ایستا و همچون رایانه‌ای بدون نرم‌افزار قلمداد می‌کرد، در جهت دفاع از دین برآمده است. البته این می‌تواند با هدف مقابله سودربلوم با جزم‌گرایی عصرش نیز بوده باشد. از این رو، با توجه به این که هر دو مؤلفه در زمان حیات وی وجود داشته است، می‌توان ذکر نقص روش‌شناختی در دین‌شناسی را از سوی وی هدفی دوسویه به شمار آورد.

توضیحات فوق شاید سودربلوم را در معرض این نقد قرار دهد که او یک شهودی بوده است. چنان که تور آندره، شاگرد و جانشین وی، در این باره می‌گوید رویکرد سودربلوم شهودی است و او ایده خود را در مورد نبوغ با بحث مکاشفه مطابقت داد. با این حال، شارپ -مفسر دیدگاه‌های سودربلوم- بیان می‌کند این طور نیست که وی منحصرأ بر شهود متکی باشد (Sharpe 1975, 272). دلیلی که شارپ بیان می‌کند وجود رویکرد تاریخی سودربلوم نسبت به داده‌هاست. از نظر شارپ، با وجود آن که سودربلوم در بحث مکاشفه دارای رویکرد شهودی است، رویکرد تاریخی را بر رویکرد شهودی ترجیح داده است. شخص دیگری که سودربلوم را صرفاً شهودی تصویر نمی‌کند فان‌درلیو است. فان‌درلیو، ضمن ستایش جایگاه سودربلوم در پدیدارشناسی، او را نماد رویکرد پدیدارشناسی معرفی

می‌کند (Sharpe 1986, 228). علاوه بر نشانه‌های حاضر، می‌توان این موضوع را مطرح کرد که تأکید سودربلوم بر مطالعه علمی ادیان حکایت از فراتر رفتن او از رویکرد شهودی دارد. چنان که بسیاری از محققان بیان می‌کنند که سودربلوم الهیات را با مطالعات علمی دین یکی (Sharpe 1975, 273) و آن را مقتضی شناخت سایر ادیان می‌داند (Söderblom 1914, 79; Jackelén and Wirén 2015, 201, 380).^{۱۹} از نظر نگارندگان این پژوهش، سودربلوم در مطالعه مکاشفه و مؤلفه‌های دینی دیگر، علاوه بر رویکرد تاریخی، رویکرد پدیدارشناختی نیز داشته است. از این رو، نشانه‌های رویکرد شهودی در نظام فکری وی با رویکرد پدیدارشناختی، که رویکردی علمی است، تضاد ندارد. در واقع شهود ضرورت کار پدیدارشناس است تا به عمق نگرش تجربه‌گر و یا ذات پدیدار دست یابد. بر این اساس، داشتن شهود در کار سودربلوم وی را از مطالعه علمی که خود را مقید به آن می‌ساخت دور نمی‌کند؛ زیرا چنان که بیان شد مطالعه تجربه دینی، که از جنس شهود است، نیازمند روشی از جنس خودش است.

۷. ارزیابی تحلیل سودربلوم از مفهوم مکاشفه

همان‌طور که از پژوهش حاضر به دست می‌آید، تحلیل سودربلوم از مکاشفه، به جز بُعد نبوغ دینی، تحلیلی مسیحی‌مآبانه است. با این حال، تحلیل او به دلیل آن که بر محور نبوغ است، آن را متمایز از تحلیل الهی‌دانان عصر خود و شایسته پژوهش می‌سازد. می‌توان پژوهشی تفصیلی و مجزا در باب توازی نبوغ دینی در نگرش او با هوش معنوی انجام داد که سال‌ها بعد از او در میان روان‌شناسان مطرح شد. یکی از مؤلفه‌هایی که می‌توان در ارزیابی تحلیل سودربلوم از مکاشفه بیان کرد این است که در سنخ‌شناسی او از عرفان، که آن را معادلی برای مکاشفه می‌داند، عرفان شخصیت در یگانه‌پرستی بر عرفان بی‌نهایت در چندخدایی رجحان دارد. در نظر نگارندگان این پژوهش، یکی از دلایل این دیدگاه در دین‌شناسی او می‌تواند آن باشد که چنین عرفانی، بنا به عقیده او، محصول فرآیند تکامل نیست و این بر حقانیت یک عرفان دلالت دارد. ضمناً تأکید بر اخلاق که آن را ویژگی خاص عرفان شخصیت می‌داند نیز بیانگر کمال چنین عرفانی است و می‌تواند مزید بر علت باشد. شایان ذکر است سودربلوم در تحلیل خود مکاشفه را محصول تجلی و خلق مدام خداوند می‌داند که می‌توان آن را با ایده خلق مُدام در دیدگاه دو عارف مسلمان قرون دوازدهم و سیزدهم میلادی، عین‌القضات همدانی (همدانی ۱۹۶۲، ۶۰، ۶۱، ۶۵) و محی‌الدین ابن عربی (ابن عربی ۱۳۶۶، ۱۲۶) که پیش از وی می‌زیسته‌اند، دارای قرابت دانست. در واقع، سودربلوم علت ظهور مکاشفه را تجلی‌های مداوم خداوند بیان می‌کند که انسان از طریق نبوغ دینی به ادراک آن نائل می‌شود.

۸. نتیجه‌گیری

مکاشفه در دین‌شناسی سودربلوم نقطه اتصال ادیان و عاملی برای وحدت آنها قلمداد می‌شود. مکاشفه نه یک مؤلفه دینی در کنار مؤلفه‌های دیگر، بلکه دال مرکزی گفتمان دینی است و وجود آن در هر شکلی از دینداری سطح بالای آگاهی دینی را نمایان می‌کند. در انگاره سودربلوم، مضاف بر تاریخ و شخصیت معنوی، نبوغ یکی از شروط تحقق مکاشفه است که به طور بالقوه در هر انسانی وجود دارد و فعلیت یافتن آن موجب می‌شود بشر خودارتباطی خدا را در تاریخ فهم کند. در بحث سرچشمه مکاشفه، سودربلوم نبوغ را مجرایی برای ادراک مکاشفه معرفی می‌کند، نه آن که بشر خود سرچشمه مکاشفه باشد. او حتی هنگام تأکید بر تمرین‌های معنوی برای تحقق مکاشفه و نیل به خداوند، آنها را علل تامه معرفی نمی‌کند و از ضرورت لطف خدا سخن می‌گوید. به بیانی دقیق‌تر، هرچند مکاشفه در

دین‌شناسی سودربلوم از طریق انسان رخ می‌دهد، در حقیقت از جانب خداست. بر این اساس، سودربلوم سرچشمه مکاشفه را مانند دانشمندان علوم تجربی به طور مادی تحلیل نمی‌کند، بلکه تفسیری معنوی از آن دارد و تلقی او از امر قدسی امری فرامادی است. برون‌داد دیگر این پژوهش آن است که مکاشفه در بستر زمان استمرار می‌یابد. او نقطه آغاز آن را در میان ادیان ابتدایی می‌داند. به علاوه، او مکاشفه مسیحی را در امتداد آن و در عین حال نقطه پایانی برای این پدیدار تصور نمی‌کند. دلیل این را می‌توان در یک گزاره دوبخشی بیان کرد: با توجه به آن که سودربلوم خدا را یک خدای زنده و غیرایستا می‌داند و به تبع آن واقعیت جهان را امری پویا می‌داند، مکاشفه در هر لحظه و هر زمانی می‌تواند رخ دهد. از این رو، پایانی نمی‌توان برای مکاشفه متصور شد. این تفسیر سودربلوم از پویایی خدا و استمرار مکاشفه بحث مکاشفه و اتصال به عالم ماوراء طبیعت را باز می‌گذارد و حقیقت مکاشفه را در تاریخ ادیان مدفون نمی‌سازد. در واقع، سودربلوم مکاشفه را به فرایندی مدام در تاریخ تفسیر می‌کند که در هر آنی از آنات امکان پدیدار شدن آن وجود دارد. برون‌داد این تفسیر به لحاظ روان‌شناختی پویایی و حیات در فرد دیندار است.

در بیانی جامع، این محقق سوئدی تحلیل خود از مکاشفه را بر محور نبوغ قرار داده که دارای همبستگی مثبت با ادراک خلق مدام است. او در این تحلیل تجلی‌های مداوم خداوند را علت ظهور مکاشفه بیان می‌کند و ریشه‌های آن را در امر فرامادی مورد تحلیل قرار می‌دهد. تحلیل سودربلوم، با وجود ابداعاتی که دارد، در گزاره‌های مربوط به محوریت مکاشفه در دین، سرچشمه مکاشفه و مکاشفه خدا در عیسی، تحلیلی مسیحی‌مآبانه است. ضمناً به دلیل گرایش لیبرالیستی، او متأثر از الهی‌دانانی نظیر فریدریش شلایرماخر، آلبرت ریچل و ارنست ترلچ است. مهم‌ترین انتقادی که می‌توان بر سودربلوم در بحث مکاشفه وارد ساخت انتقادی است که روشنفکران قرن هجدهم بر آن صحه گذاشته‌اند و مکاشفه عیسی را نگرشی اسطوره‌ای و غیرتاریخی اعلام کرده‌اند. انتقاد دیگری که متوجه سودربلوم است مربوط به نگره برتری مکاشفه عیسی بر انبیا و عرفای دیگر در تاریخ است که هیچ دلیل متقنی برای آن وجود ندارد و همواره طرفداران هر دینی بر برتری مکاشفه پیامبر خود تأکید داشته‌اند، جدا از آن که این دیدگاه متأثر از بافت اجتماعی مسیحی‌ای است که وی در آن می‌زیست.

ملاحظات اخلاقی و حقوقی

تعارض منافع: نویسندگان اعلام می‌کنند که در ارتباط با این مقاله تعارض منافع وجود ندارد.

اصول اخلاق نشر: فرایند تهیه و ارائه این مقاله مطابق اصول و موازین اخلاق نشر مورد تأکید کمیته اخلاق نشر (COPE) و سیاست‌های اخلاقی نشریه انجام شده است.

حمایت مالی و منشأ پژوهش: این پژوهش بدون حمایت مالی انجام شده و مستخرج از رساله دکتری با عنوان «بررسی دین‌شناسی ناتان سودربلوم» به قلم نیلوفر سلمانی، در رشته ادیان و عرفان، دانشگاه تهران، دفاع شده در سال ۱۴۰۳ است.

استفاده از هوش مصنوعی: در تهیه این مقاله از ابزارهای هوش مصنوعی مولد -به نحوی که مطابق دستورالعمل نشریه مستلزم اعلام باشد- استفاده نشده است.

کتاب‌نامه

- ابن عربی، محی‌الدین. ۱۳۶۶. *فصوص الحکم*. الزهرا.
- ایزوتسو، توشیهیکو. ۱۳۶۴. *خلق مدام در عرفان اسلامی و آئین بودائی*. دن. ترجمه و مؤخره منصوره کاویانی. علمی و فرهنگی.
- برنتل، جورج. ۱۳۸۱. *آیین کاتولیک*. ترجمه حسن قنبری. دانشگاه ادیان و مذاهب.

- فخار نوغانی، وحیده. ۱۳۹۵. «بررسی و نقد مفهوم وحی گزاره‌ای و غیرگزاره‌ای در الهیات مسیحی». فلسفه دین ۱۳ (۱): ۱۱۳-۱۳۸.
- همتی، همایون (گردآورنده). ۱۳۷۹. مقدمه‌ای بر شناخت مسیحیت. ترجمه همایون همتی. نقش جهان.
- همدانی، عین‌القضات. ۱۹۶۲. شکوی الغریب عن الأوطان إلى علماء البلدان. حقه عقیف عسیران. باریس: دار بیبلیون.
- هوردن، ویلیام. ۱۳۶۸. راهنمای الهیات پروتستان. ترجمه طه طاووس میکائیلیان. علمی و فرهنگی.
- هیک، جان. ۱۳۸۱. فلسفه دین. ترجمه بهزاد سالکی. انتشارات بین‌المللی الهدی.

Bibliography

- Hemmati, Homayoun, ed. 2000. *Understanding Christianity*. Translated by Homayoun Hemmati. Naghsh-i Jahan. [In Persian]
- Bertram, Robert W. 1951. "Brunner on Revelation." *Concordia Theological Monthly* 22 (9): 625-43.
- Blaauw, Martijn. 2009. "The Nature of Divine Revelation." *The Heythrop Journal* 50: 2-12.
- Brentel, George. 2002. *Catholicism*. Translated by Hassan Qanbari. University of Religions and Denominations. [In Persian]
- Collins, John J. 1987. "Apocalypse: An Overview." In *Encyclopedia of Religion*, edited by Mircea Eliade. Macmillan.
- Dick, John A. 1992. "Nathan Söderblom and the Study of Religion by Eric J. Sharpe." *The Catholic Historical Review* 78 (2): 318-9. <https://www.jstor.org/stable/25023804/>.
- Douglas, Allen. 1987. "Phenomenology of Religion." In *Encyclopedia of Religion*, edited by Mircea Eliade, vol. 2. Macmillan.
- Ehnmark, Erland. 1955. "General Revelation According to Nathan Söderblom." *The Journal of Religion* 35 (4).
- En Levnadsteckning*. 1931. *Nathan Söderblom: A Life*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Evans, C. Stephen. 2005. "Faith and Revelation." In *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*, edited by William J. Wainwright. Oxford University Press.
- Fackre, Gabriel. 1997. *The Doctrine of Revelation*. Edinburgh University Press.
- Fakhar Noghani, Vahideh. 2016. "Review of Propositional and Non-Propositional Revelation in Christian Theology." *Philosophy of Religion* 13 (1): 113-38. [In Persian]
- Gracia, Jorge J. E. 2001. *How Can We Know What God Means?: The Interpretation of Revelation*. Palgrave Macmillan.
- Hamadani, Ayn-al-Qudat. 1962. *Shakwa al-Gharib 'an al-Awtan ila 'Ulama' al-Buldan*. Edited by Afif Usayran. Paris: Dar Bibliyun. [In Arabic]
- Hardy, Daniel W. 2005. "Karl Barth." In *The Modern Theologians*, edited by David Ford. Blackwell.
- Hick, John. 2002. *Philosophy of Religion*. Translated by Behzad Saleki. Alhoda International Publications. [In Persian]
- Hordern, William. 1989. *A Layman's Guide to Protestant Theology*. Translated by Tatevos Mikaelian. Ilmi va Farhangi. [In Persian]
- Ibn 'Arabi, Muhammad ibn 'Ali. 1987. *Fusus al-Hikam*. Intisharat-i al-Zahra. [In Arabic]
- Izutsu, Toshihiko. 1985. *Creation and the Timeless Order of Things: Essays in Islamic Mystical Philosophy*. Translated by Mansoureh Kavian. Shirkat-i Intisharat-i 'Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Jackelén, Antje, and Jakob Wirén. 2015. "Nathan Söderblom and Our Own Time." *Dialog* 54 (4).
- Karlström, Nils, ed. 1931. *Nathan Söderblom: in memoriam*. Stockholm: Svenska Kyrkans

- Diakonistyrrelsens Bokförlag.
- Lange, Dietz. 2006. *Nathan Söderblom und seine Zeit*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- McGrath, Alister. 2011. *Christian Theology*. 5th ed. Wiley-Blackwell.
- Nelson, Derek R. 2007. "Encountering the World's Religions: Nathan Söderblom and the Concept of Revelation." *Dialog* 46: 363–70.
- Schwöbel, Christoph. 2005. "Wolfhart Pannenberg." In *The Modern Theologians*, edited by David Ford. Blackwell.
- Sharpe, Eric J. 1975. *Nathan Söderblom and the Study of Religion*. University of Manchester.
- Sharpe, Eric J. 1981. "Christian Mysticism in Theory and Practice: Nathan Söderblom and Sadhu Sundar Singh." *Religious Traditions* 4 (1).
- Sharpe, Eric J. 1986. "The Phenomenology of Religion." In *Comparative Religion: A History*, edited by Eric J. Sharpe. Open Court.
- Sillen, Walter. 1948. "Nathan Söderblom." *The Journal of Religion* 28 (1): 37–50.
- Söderblom, Nathan. 1901. *Den levande guden*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrrelsens Bokförlag.
- Söderblom, Nathan. 1908. "Holiness." In *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, edited by James Hastings, vol. 6. T&T Clark.
- Söderblom, Nathan. 1914. *Naturlig religion och religionshistoria. En historik och ett program*. Stockholm: Bonnier.
- Söderblom, Nathan. 1926. *Memories from the Eighties and Nineties*. Unpublished translation by Carl Axel Aurelius of an extract from Nathan Söderblom's article in Upsala Kristliga Studentförbund 1901–1926. Uppsala.
- Söderblom, Nathan. 1932. *Den levande guden*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrrelsens Bokförlag.
- Söderblom, Nathan. 1963. *Uppenbarelsereligion*. Bokförlaget Prisma.
- Söderblom, Nathan. 1966. *The Nature of Revelation*. Edited by Edgar Carlson. Fortress.
- Underhill, Evelyn. 1930. *Mysticism*. 12th ed. Methuen.
- Waardenburg, Jacques. 1999. *Classical Approaches to the Study of Religion*. New York & Berlin: Mouton.
- Ward, Keith. 2011. "Religion and Revelation." In *The Oxford Handbook of Religious Diversity*, Edited by Chad V. Meister. Oxford University Press.

یادداشت‌ها

¹ revelation

² Karl Rahner (1904-1984)

³ Wolfhart Pannenberg (1928-2014)

⁴ Friedrich Schleiermacher (1768-1834)

⁵ Albrecht Ritschl (1822- 1889)

⁶ ecumenism

^۷ در نگرش سودربلوم، دین و مؤلفه‌های دینی نظیر مکاشفه هرگز نمی‌توانند برای آنانی که هیچ تجربه‌ای از آن ندارند اثبات شوند، از این رو لازم است که بدون پیش‌داوری و به‌درستی مورد تحلیل قرار گیرند. دلیل وی برای این ادعا آن است که هرگز نمی‌توان دین را به مفاهیم منطقی تقلیل داد. او همچنین به بخشی از نامه اسقفی اشاره می‌کند مبنی بر این که باور به خدا باید بر یک تجربه شخصی عظیم از واقعیت وی بنا شود، نه بر انباشته‌ای از حقایق که برای همه دسترس‌پذیر است (Ehnmark 1955, 222).

^۸ برخی از این آثار بدین قرارند:

The Legacy of Nathan Söderblom; Nathan Söderblom als Kommunikator: Genie und Grenze; Unendlichkeitsmystik und Persönlichkeitsmystik: Zur Beleuchtung von Prämissen und Möglichkeiten in der Mystikdistinktion Nathan Söderbloms; Nathan Söderblom; Christian Mysticism in Theory and Practice: Nathan Söderblom And Sadhu Sundar Singh; Nathan Söderblom and Our Own Time; Nathan Söderblom zum 100jährigen Geburtstag am 15. Januar 1966; The Correspondence between Alfred Loisy and Nathan Söderblom; Nathan Söderblom - Theologe, Religionswissenschaftler, Friedensnobelpreisträger; Nathan Söderblom and the study of religion; Integrating History of Religions into the Theological Curriculum: Nathan Söderblom and the Emerging Science of Religion; Nathan Soederblom and His Contribution to the Study of Religion: Essays in Commemor; Nathan Soderblom and the Study of Religion; Nathan Söderblom as a Pioneer of Religious Studies, as a Theologian and as an Archbishop of the Church of Sweden.

^۹ personality Mysticism

^{۱۰} the Unio mystica

^{۱۱} emptiness

^{۱۲} the One

^{۱۳} Hierophanies

^{۱۴} Holiness

^{۱۵} general religiosity

^{۱۶} vision

^{۱۷} چنین نبوغی بصیرتی ذهنی و کاری است که زیبایی و تقدس خداوند را برای جهان عیان می‌سازد. سودربلوم بر این باور است که یک هنرمند و یک پیامبر می‌توانند این کار را در تاریخ انجام دهند. در نگرش وی پیامبرانی که ندای خداوند را سمع می‌کنند نابغه‌اند، همین طور نقاشانی که تصاویرشان ترک می‌خورد و ذوق و خیال مذهبی آنانی را که شاهد کارند می‌گشایند و نیز موسیقی‌دانانی نظیر باخ و موتسارت که زوایای جدید زیبایی خداوند را می‌گشایند، همگی نوابغ تاریخ هستند. سودربلوم می‌گوید «همان طور که باخ در صدای موسیقی‌اش دیده شده و اثبات می‌شود، سعی کنید بفهمید که خداوند بخشی از آفرینش خود است. پس در وجود باخ و وجود خالق هستی شک نورزید ... رسالت شما انتزاعی بودن نیست؛ رسالت شما خدمت به مردم است. در این صورت، اعمالتان اعمال خداوند خواهد بود» (Nelson 2007, 366).

^{۱۸} creator par excellence

^{۱۹} سودربلوم بر این باور است که برای دانشجویان الهیات و همچنین برای افراد تحصیل‌کرده داشتن دانش در مورد سایر ادیان و سنت‌های مذهبی امری ضروری است. به علاوه، الهی‌دان در حرفه کلیسایی‌اش از دانش و تحقیقات علمی دور نیست. تسامح سودربلوم نه تنها در این باور وی بلکه در عباراتی نظیر عبارت ذیل کاملاً مشهود است: «حرفه کلیسایی ما حصارکشی نیست که ما را از حوزه دانش دور کند بلکه یک کشیش سوئدی باید قرآن بخواند و این نیاز در حقیقت در روزگار ما کاملاً مشهود است» (Söderblom 1901; Jackelén and Wirén 2015, 380).